



**БАДАЄВ**  
**Руслан Генадійович,**

аспірант,  
ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький  
державний педагогічний університет  
імені Григорія Сковороди»  
(м. Переяслав-Хмельницький)

**ПРОФЕСОР О. Г. НАБОКИХ (1874–1920) - ВЧЕНИЙ, ПЕДАГОГ ТА  
ОДИН ІЗ ОРГАНІЗАТОРІВ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ ДОСЛІДНОЇ  
СПРАВИ В ҐРУНТОЗНАВСТВІ УКРАЇНИ**

*Стаття присвячена дослідженню життя та діяльності видатного українського ґрунтознавця О. Г. Набоких (1882–1960). В ній відображено основні етапи життя, науково-дослідна робота, науково-організаційна видатного українського вченого в галузі ґрунтознавства.*

*Статья посвящена исследованию жизни и деятельности выдающегося украинского почвоведца О. Г. Набоких (1882-1960). В ней отображены основные этапы жизни, научно-исследовательская работа, научно-организационная выдающегося украинского ученого в отрасли почвоведение.*

*Dissertation is devoted research of life and activity of the prominent Ukrainian soil scientist O. G. Nabokyh(1874-1920). The basic stages of life are represented in it, research work, scientifically organizational the prominent Ukrainian scientist in industry of soil science.*

Здобуття Україною державної незалежності сприяло введенню до наукового обігу багатьох явищ, фактів, імен, які з відомих причин тривалий час залишалися поза увагою вчених, або діставали неповну чи необ'єктивну оцінку. Процес національно-культурного та державного відродження країни потребує дбайливого ставлення до пошуку та об'єктивної оцінки духовних скарбів нашого народу з тим, щоб повернути широкому загалу. Тільки зараз відкриваються можливості подолати сформовану протягом багатьох десятиліть певну тенденційність у висвітленні питань, що стосуються внеску української нації, її патріотично налаштованих учених, зокрема, в розвиток ґрунтознавства.

У даному контексті найважливішими умовами пізнання наукової істини є об'єктивна оцінка історичної реальності, нерозривний зв'язок історії науки з

сьогоденням, вияв прогностичного значення історично-наукових ідей. Адже історія науки – важлива і невід’ємна складова історії суспільства, історії народу. Відновити її в усій повноті та істинності – невідкладне завдання українських учених. Це не лише данина нашій минувшині, а й запорука успішного розвитку суспільства, яке добре знає, шанує й творчо опановує досягнення своїх попередників.

Одним із видатних вітчизняних ґрунтознавців світового виміру поправу для свого часу вважався професор Олександр Гнатович Набоких (1874–1920). Вивчаючи спадщину цього вченого та педагога, ґрунтознавця, агронома і фізіолога рослин, ми водночас зможемо поповнити джерельний запас наших знань стосовно галузевої наукової думки кінця ХІХ початку ХХ ст., і глибше дослідити окремі проблеми української історії науки і освіти, а саме: розвиток освіти та науки з 1900 по 1920 роки, становлення вітчизняної науки ґрунтознавства, становлення та розвиток сільськогосподарської дослідної справи в Україні.

Дослідження життя О. Г. Набоких привносить багато нового до вже існуючих біографій В. В. Докучаєва, К. К. Гедройца, Г. Г. Махова, О. Н. Соколовського, С. М. Богданова, П. В. Будріна, Д. Г. Віленського та ін. Персоналізація української історії науки дає змогу визначити етапи подальшого розвитку наукових напрямків, надає історії вітчизняної науки та освіти портретної конкретики. Все це разом і визначає актуальність проблеми.

Метою даної статті є комплексне висвітлення життєвого шляху, наукової та педагогічної діяльності професора О. Г. Набоких.

Для реалізації цієї мети було визначено такі основні **завдання**: проаналізувати стан дослідження та джерельну базу проблеми; розкрити чинники формування наукового світогляду вченого як дослідника й особистості; здійснити періодизацію життя та наукової діяльності О. Г. Набоких; узагальнити й ввести до наукового обігу мало з’ясовані відомості з біографії видатного вченого; проаналізувати основні напрями наукових досліджень вченого; охарактеризувати науково-організаційну

діяльність О. Г. Набоких; визначити роль і місце наукової спадщини вченого в контексті розвитку української історії науки та освіти.

Проаналізувавши праці, присвячені досліджуваній проблемі, можна умовно поділити на два періоди: радянська історіографія 20-80-х років ХХ ст. і сучасна українська історіографія.

Встановлено, що вивчення його наукової спадщини розпочалося за радянської доби з 20-х років ХХ ст. після смерті вченого. Виявлено, що ґрунтознавці Г. І. Танфільєв [1], В. І. Крокос [2] у своїх наукових працях досліджуючи ґрунти Херсонської, Одеської, Миколаївської губернії посилаються на відповідні результати вченого. Досліджуючи історію Одеського сільськогосподарського інституту І. Я. Точидловський [3], вказує, що одним з організаторів інституту був відомий ґрунтознавець О. Г. Набоких. У цей же самий період С. О. Воробйов [4] у статті, подає дані про О. Г. Набоких як засновника і організатора Ґрунтового музею Одеського сільськогосподарського інституту. А. А. Браунер [5] у своїй статті про Олександра Гнатовича Набоких подає список праць вченого. Одеська спілка природодослідників у своїх записках згадує О. Г. Набоких у статті «Светлой памяти усопших» [6].

Видатний ґрунтознавець Григорій Махов проводячи аналіз ґрунтових досліджень на Україні в період 1887–1927 роки розкриває роль і значення діяльності О. Г. Набоких «Новий і блискучий період українського ґрунтознавства почався з 1910–1912 р., коли цілим рядом губернських земств були початі широко організовані територіальні ґрунтові дослідження. Цей період цілком законно назвати «набоківським» [7]. У «Бюллетенях почвоведа» за 1928 рік С. С. Неустроев [8] наводить аналіз стану ґрунтознавства в СРСР за десять років і дає високу оцінку науково-дослідній і організаторській діяльності О. Г. Набоких.

У цей же період виходять «Матеріали дослідження ґрунтів України» під егідою Центральної Агрохімічної лабораторії, де висвітлено наукові здобутки О. Г. Набоких [9].

Серед праць цього періоду слід виділити ґрунтовну роботу П. А. Власюка [10] розкрито особливості розвитку галузі у 20–х рр. ХХ ст., відмічено ґрунтові дослідження, що проводилися під керівництвом О. Г. Набоких.

У 1958 році Д. Г. Віленський [11] видає один із перших підручників з історії ґрунтознавства в Росії, в якому розкрив погляди О. Г. Набоких на геологічний напрям у ґрунтознавстві.

В «Енциклопедії українознавства» наголошується, що Україна з ґрунтознавчого погляду належить до найкраще досліджених країн світу. Ґрунти Поділля й Харківщини досліджував О. Г. Набоких, який вів наукову полеміку з російськими ґрунтознавцями й заснував українську школу ґрунтознавців з новою методикою дослідів [12].

Про діяльність О. Г. Набоких на ниві науково-освітнього ґрунтознавства в Одеському університеті пишуть С. Т. Белозоров С. С. Бракін, І. Я. Яцько [13, 14, 15]. До 100-річчя Одеського університету вийшла серія книг присвячена університету, на сторінках якої неодноразово згадується ім'я видатного вченого [16, 17]. У 2000 році вийшла в світ «Історія Одеського університету (1865–2000)» [18], в якій описано наукову діяльність О. Г. Набоких.

Відомий ґрунтознавець Г. С. Гринь [19], більш як через 50-років після виходу статті Г. Г. Махова пропонує власну періодизацію історії вивчення Григорія Григоровича щодо оцінки рівня виконаного О. Г. Набоких дослідження і картографування ґрунтів Подільської губернії.

У 1980 році І. А. Крупенніков видав «Историю почвоведения» [20]. У посібнику висвітлено наукову діяльність вченого в Україні в 20-х роках ХХ ст. За словами І. А. Крупеннікова, за О. Г. Набоких закріпилась репутація «бунтаря в ґрунтознавстві».

У своїй статті А. В. Новикова [21] згадує, що у ґрунтових дослідженнях окремих регіонів брав участь О. Г. Набоких.

В. І. Канівець у праці «Життя ґрунту» [22] наголошує, що основи для створення карти ґрунтів України були закладені в 20–30-ті роки минулого

століття видатними українськими ґрунтознавцями О. Г. Набоких, Г. Г. Маховим.

Із кожним десятиріччям інтерес до вченого послаблювався. Тільки на початку ХХІ століття з'являються публікації, в яких згадується видатний вчений. У новітніх публікаціях на першочергову увагу заслуговують коментарі відомого історика науки І. В. Іванова у своїй роботі «История отечественного почвоведения: развитие идей, дифференциация, институатизация» [23]. Автор стверджує, що до подій 1917 року в країні існувало 4 наукові школи у ґрунтознавстві: В. В. Докучаєва, П. С. Коссовича, В. Р. Вільямса та О. Г. Набоких. У роботі висвітлюються наукові погляди вченого.

Також хочеться відмітити статті В. І. Михайлюка, в яких розглянуто основні наукові та суспільні досягнення видатного вченого-ґрунтознавця О. Г. Набоких. В. І. Михайлюк вказує, що О. Г. Набоких «один из устроителей Одесского сельскохозяйственного института, блестящий почвовед, агроном и специалист в области физиологии растений, выдающийся организатор широкомасштабных почвенных исследований в Украине» [24].

Низку праць присвятив історії українського ґрунтознавства відомий дослідник В. А. Вергунов [25]. Автор на основі наявного кола джерел, архівних документів і критичного осмислення наукової літератури у своїх роботах досліджує біографію вченого-ґрунтознавця, дає оцінку його науковим здобуткам у цій галузі знань, розкриває роль накопиченого досвіду при формуванні основних напрямів дослідження у вітчизняному ґрунтознавстві. На увагу заслуговують праці вченого «Історія ґрунтознавства в Україні: проблеми і методологія шляхів вирішення». Висвітлюючи науково-освітню діяльність кафедри ґрунтознавства Одеського сільськогосподарського інституту в 20-х роках ХХ ст., вказує, що заснування інституту пов'язане з іменами О. Г. Набоких та Г. І. Танфільєва, які брали безпосередню участь у розробці положень про науково-освітню діяльність кафедри ґрунтознавства Одеського сільськогосподарського інституту. У статті «Українське ґрунтознавство: історія становлення та розвитку у наукових школах, інститутизації і

періодизації» В. А. Вергунов висвітлює науково-дослідну роботу О. Г. Набоких, як організатора Одеської школи ґрунтознавства.

Д. Г. Тихоненко [26] у своїх працях згадує О. Г. Набоких та його дослідження лесово-ґрунтових формацій вказує, що під керівництвом професора О. Г. Набоких було складено карти ґрунтів Харківської, Херсонської, Подільської губерній.

Так, у новому російському підручнику з ґрунтознавства для сільськогосподарських вузів В. П. Ковриго та ін. [27], О. Г. Набоких, що вніс великий внесок у розвиток агроґрунтознавства, не згадується. В українському підручнику, також призначеному для студентів сільськогосподарських вузів, В. Г. Крикунів [28] при характеристиці ґрунтових досліджень, проведених у 1903–1919 роках в Херсонській, Харківській та інших губерніях, згадують Б. Б. Полинов, К. П. Белоусов, М. К. Клепін, але не О. Г. Набоких, який перший організував ґрунтові обстеження цих губерній на морфологогенетичній основі. Ці обставини можна пояснити декількома причинами. Основна – відсутність в Україні власної ґрунтової історіографії, а також «дисидентський» характер поглядів О. Г. Набоких у відношенні до деяких положень генетичного ґрунтознавства.

На увагу також заслуговує дисертаційне дослідження О. А. Пашківської «Становлення т розвиток агроґрунтознавства в Україні у 20-х роках ХХ століття», в якому відображено наукова діяльність видатних вчених – ґрунтознавців, зокрема в дослідницький період О. Г. Набоких [29].

На основі аналізу опрацьованої джерельної бази виявлено і висвітлено результати життя і творчості видатного вітчизняного вченого. Розроблено періодизацію життєвого шляху О. Г. Набоких. Охарактеризовано етапи його науково-педагогічної роботи. Плідна праця О. Г. Набоких у галузі ґрунтознавчої науки відбувалася у роки бурхливих історичних подій перших двох десятиліть ХХ століття. Саме в ці роки активно проходили соціально-економічні, політичні та культурні зміни у колишніх Царській Росії та Україні,

де жив і працював Олександр Гнатович Набоких. На нашу думку вони мали безпосередній вплив на формування його особистості.

О. Г. Набоких народився 22 листопада 1874 року в сім'ї дрібного митного чиновника в місто Сарапулі В'ятської губернії. В цьому уїзному містечку, що розташоване на правому березі Ками, пройшли його дитячі та юнацькі роки. В 1892 році О. Г. Набоких закінчив Сарапульське реальне училище і в цьому ж році вступив в Ново-Олександрійський інститут сільського господарства і лісівництва.

В цей час в Ново-Олександрійського інституті сільського господарства та лісівництва працювали відомі вчені-грунтознавці, професори В. В. Докучаєв і М. М. Сибірцев. Найбільший вплив на становлення майбутнього науковця мав, професор В. В. Докучаєв, що працював над проблемами родючості ґрунтів, класифікація ґрунтів, а для студентів читав курс лекцій із ґрунтознавства. Ще в стінах Новоолександрійського сільського господарства і лісівництва Олександр Гнатович зацікавився фізіологією і ґрунтознавством. У 1893 році за рукописну роботу «Фіто-фенологічні спостереження» був удостоєний золотої медалі.

У 1886 році 24 жовтня О. Г. Набоких закінчив інститут із званням агронома першого розряду і переїхав у Петербург з твердим наміром продовжити свою освіту. Заповітною мрією його було попрацювати під керівництвом відомого російського ботаніка і фізіолога Д. И. Іванівського. Нажаль відповідного дозволу з боку Міністерства держаного майна, О. Г. Набоких отримати не зміг. Тоді він розпочав роботу у кабінеті російського професора ботаніки Х. Я. Гобі. У січні 1897 року Міністерство держаних маєтностей направило О. Г. Набоких на два роки у Німеччину для удосконалення майстерності з декоративного квітництва. Поступивши в училище садівництва в Потсдамі, провчившись рік він написав статтю «О культуре ландыша в Германии», але така студентська робота не задовольнила О. Г. Набоких, що мав нахил до наукового дослідження, тому він покинув квітництво. О. Г. Набоких намагався знову повернутися до улюбленої

фізіології рослин, задовольнити жагу самостійних наукових досліджень і розпочав роботу в Берліні у професора Леопольда Кні. Зі своєї ініціативи вивчає фізіологію водного живлення епіфітних рослин.

У грудні 1898 року О. Г. Набоких повертається в Петербург, де на нього чекало нове випробування. Міністерство забажало, щоб він «відслужив» три роки проведених за кордоном батьківщини і призначило його в Уманське училище садівництва та землеробства. О. Г. Набоких змушений підкоритися. Але вже через місяць потай втікає назад.

В 1899 році О. Г. Набоких знову повертається до Петербурга. І робить спробу займатися фізіологією рослин у професора Д. І. Іванівського. З листопада 1899 року О. Г. Набоких працює спочатку в якості вільного лаборанта, а з 1 вересня 1900 року позаштатним лаборантом по напрямку фізіологія рослин, що очолює професор Д. І. Іванівський при ботанічному кабінеті Петербурзького технологічного інституту. Одночасно О. Г. Набоких продовжує вивчення ґрунтознавства у В. В. Докучаєва, бере участь разом з ним в експедиціях по Закавказзю. Під час цієї подорожі був використаний «нижегородський» метод оцінки земель, гірських ґрунтів даного регіону. Свої дослідження О. Г. Набоких доповів на ґрунтовій комісії при Імператорському товаристві природодослідників. Нарешті в 1901 році О. Г. Набоких отримує призначення в рідний Ново-Олександрійський університет на посаду асистента кафедри землеробства. У віці 28 років опублікував книгу «Класифікаційна проблема в ґрунтознавстві», яка і до сьогодні є одним із документів історії ґрунтознавства і розвитку думки про ґрунти. Через два роки О. Г. Набоких отримує відрядження в Німеччину (Берлін) до відомого ботаніка-фізіолога професора Берлінського університету і вищої землеробської школи Леопольда Кні, де на протязі року вивчає анаеробне дихання рослин. Результатом цієї співпраці є низка праць виданих у Німеччині. 1905 рік став знаменним в житті вченого після повернення з Німеччини. 13 травня цього року О. Г. Набоких успішно захищає магістерську дисертацію «Временный анаэробиз высших растений».



Після успішного захисту магістерської дисертації О. Г. Набоких був запрошений в Новоросійський університет. Спочатку вченого було призначено виконуючим обов'язки екстраординарного професора та завідуючим агрономічною лабораторією.

У 3 1906 року в експедиційних умовах починає активно вивчати ґрунти й сільське господарство Південної Росії. Фізико-математичним факультетом університету у 1907 році обирається членом комітету по Одеському дослідному полі бере участь не тільки у засіданні комітету, а й виробленні нової програми дослідів. Організував невеликі орієнтовні експедиції для ґрунтових обстежень Херсонської та Таврійської губернії і Кубанської області.

У цей же час з 1907–1908 роки разом із групою археологів Росії, Угорщини й Румунії брав участь у ґрунтових екскурсіях по південних районах Європейської Росії, а також по Угорщині та Румунії. О. Г. Набоких був одним із ініціаторів скликання міжнародної наради ґрунтознавців у місті Будапешті для встановлення єдиної ґрунтової термінології і класифікації ґрунтів. Перша Міжнародна конференція ґрунтознавців відбулася 12–24 квітня 1909 року в Будапешті, результати якої були опубліковані у вигляді «Звіту першої міжнародної агрогеологічної конференції».

У результаті цих досліджень починаючи з 1906 року О. Г. Набоких оглянув повіти Херсонської, Бессарабської та Подільської губернії. Ознайомився з ґрунтами Донської, Кубанської та Батумської областей, з Тифліської та Катеринославської губернії. Всі поїздки О. Г. Набоких здійснював на свої кошти та на невеликі субсидії, які були виділені на дані дослідження.

24 лютого 1910 року О. Г. Набоких успішно захистив дисертацію на тему «К вопросу о раздражителях роста» та отримав ступень доктора агрономії.

1912 р. 7 січня був призначений ординарним професором Новоросійського (Одеського) університету. Рекогносцировальні дослідження ґрунтів Південної Росії з року в рік розширювалися. Переломним рубежем цієї роботи став 1912 рік коли Харківське губернське земство запропонувало

професору О. Г. Набоких організувати і очолити планомірні ґрунтові дослідження та картографування Харківської губернії.

В 1913 році в Києві була проведена Всеросійська виставка де в меліоративному відділі професор О. Г. Набоких представив зразки ґрунтів, плакати, карти та таблиці, що висвітлювали його ґрунтові дослідження. У період з 1914 по 1916 роки такі дослідження проводилися в Херсонській та Подільській губерніях.

23–25 березня 1914 року в м. Харкові відбулася нарада з обговорення результатів дослідження ґрунтів губернії, на якій були присутні: професор О. Г. Набоких, приват-доцент В. І. Талієв, професор В. В. Курилов (Варшавський Імператорський університет), керівники фахівці Харківського і Київського земства. Народою схвалена методика проведена проф. О. Г. Набоких, що базується на трьохкратній системі обстеження для установа типів ґрунтових утворень їх географічного поширення.

У 1911 році О. Г. Набоких обирають спочатку членом ради Імператорського товариства сільського господарства Південної Росії, а з 1915 року на трирічний термін редактором його «Записок».

Розглянувши різні аспекти наукової діяльності вченого ми виділили основні наукові напрямки наукової діяльності О. Г. Набоких: фізіологія рослин, мікробіологія ґрунтів, вивчення водного режиму ґрунтів, процесів ґрунтоутворення, питання класифікації ґрунтів, маршрутним ґрунтовим дослідженням правобережного степу і лісостепу України. Нами виявлено, що всі вони розвивалися в контексті вітчизняної і світової ґрунтознавчої науки.

На нашу думку, безперечно центральне місце у творчій спадщини О. Г. Набоких займає науковий напрям – ґрунтознавство. Інтерес до ґрунтознавчих досліджень виник у нього ще в студентські роки, і він гідно проніс його через все життя. Олександр Гнатович залишив чималу спадщину та приклав багато зусиль для проведення комплексних ґрунтознавчих досліджень і пропаганди ґрунтознавства як в Україні, так і за її межами.

З 1906 по 1911 рік на свої кошти й за підтримкою Товариства натуралістів, а також губернських (Київського, Подільського) й повітовою (Олександрійського) земств О. Г. Набоких провів перші широкомасштабні рекогносцирувальні дослідження. Були обстежені ґрунти в усіх повітах Херсонської, Бессарабської й Подільської губерній, у Черкаському, Чигиринському, Уманському, Бердичівському, Тарашанському, Сквирському, Радомишльському повітах Київської губернії, Житомирському, Старокостянтинівському, Заславському, Ровенському й Кременецькому повітах Волинської губернії, деяких повітах Таврійської губернії, у Донській, Кубанській і Батумській областях, а також у Тіфліській та Катеринославській губерніях. Під час цих експедицій було відібрано 200 монолітів, які являють собою профілі ґрунтів і підґрунть на глибину 4 м, виконано близько 1500 визначень змісту гумусу, близько 2000 карбонатів, а зразки 25 типових ґрунтів були піддані повному аналізу по всіх горизонтах.

Однак незмірно більша робота виконана з 1913 по 1916 рік. Так, за замовленням губернських земств були проведені детальні ґрунтові дослідження й картографування ґрунтів територій колишньої Харківської, Подільської й Херсонської губерній. Складання великомасштабних 10-верстових ґрунтових карт (1:417000) дозволило підготувати серію випусків «Матеріали по дослідженню ґрунтів і ґрунтів (Харківської, Херсонської й Подільської губерній)». Тільки по Херсонській губернії було 13 таких випусків загальним обсягом 1450 сторінок, в яких наведені результати ґрунтових досліджень із 26 тисячами визначень змісту гумусу, опис рослинності, методики ґрунтових досліджень та ін.

О. Г. Набоких уперше досліджував слабопідзолисті ґрунти Правобережної України й розробив класифікацію опідзолених ґрунтів лісостепу, детально вивчив опідзолені, реградовані й деградовані (що еволюціонували в сірі лісові) чорноземи й розробив їхню класифікацію. Ним уперше створена класифікація чорноземів України, що враховує водний режим і динаміку карбонатів. У роботах О. Г. Набоких зустрічаються перші докладні

відомості про ґрунти сухих степів, а також гідро- і голоморфні ґрунти долин степових рік. Ним докладно досліджене питання про хімічні властивості й походження типів плавневих ґрунтів заплави Дунаю з мікроландшафтним районуванням плавнів. Застосовуючи метод глибоких виїмок монолітних зразків, він детально вивчає поховані ґрунти; розробляє вчення про леси, уперше класифікує різні типи лесу України. О. Г. Набоких вніс найцінніший вклад в область ґрунтової картографії й методику ґрунтових досліджень, запропонувавши метод так званої «трифазної ґрунтової зйомки», і вперше застосував метод обліку й картографування окремих ознак ґрунтів, що дозволило створювати більш повні й точні ґрунтові карти.

О. Г. Набоких належить надзвичайно цікава розробка вчення про типи водних режимів і їхню роль у формуванні ґрунтів і ландшафтно-географічних зон. Оцінюючи роль окремих ґрунтоутворювачів, він уперше звернув увагу вчених на вплив водних режимів як домінуючого фактору ґрунтоутворення. За його твердженням, процеси, що ведуть до створення ґрунтових типів, визначаються насамперед балансом і циркуляцією вологи в поверхневий горизонт вивітрювання. Учений виділяє шість самостійних первинних типів зволоження й сім типів водних режимів, які асоціюються з типовими ґрунтами головних рослинних формацій. Він доходить висновку, що кожному типу водного режиму відповідають чітко певні рослинні співтовариства й що рослинність є чинником, що безупинно регулює прихід і витрату вологи з товщі ґрунту.

Звертаючись до процесів ґрунтоутворення і питання класифікації ґрунтів О.Г. Набоких розділив процеси вилугування і опідзолення, виділив декілька груп чорноземів: 1) чорноземи з люблінітом (міцелій); 2) з люблінітом і «белоглазкой»; 3) з «белоглазкой». Термін «белоглазка» в науковий кругообіг вперше запропонував О. Г. Набоких. При розділенні чорноземів вчений особливе значення надавав ступеню розораності «кротовинами» як ознакою віку ґрунту, характером материнської породи, механічному складу і вмісту гумусу. О. Г. Набоких не виділяв на території України ґрунтово-кліматичних

зон і підзон у загальноприйнятому тоді розумінню. Він вважав, що більшість особливостей ґрунтів зумовлені не стільки кліматом, скільки геолого-морфологічними умовами та попередньою історією ґрунтоутворення. О. Г. Набоких першим зробив висновок про те, що чорноземи України пройшли через більш аридну стадію розвитку.

О. Г. Набоких приділяв велику увагу вивченню ерозії ґрунтів. На думку російських вчених введення терміну «ерозія ґрунтів» мабуть належить саме йому.

Поряд із вагомими теоретичними та практичними розробками О. Г. Набоких вдалося здійснювати мрію свого вчителя В.В.Докучаєва і заснувати фактично перший ґрунтовий музей для популяризації вітчизняного ґрунтознавства. Після завершення рекогносцирувальних обстежень й на основі зібраних зразків з 1909–1912 рр. керував створенням обласного ґрунтового музею (при Новоросійському університеті), який пізніше було перейменовано в «В Ґрунтовий музей при Новоросійському університеті». Зібрані для музею ґрунтознавства об'єкти, характеризували загалом ґрунти України, але також тут містилися зразки ґрунтів з інших місць та країн: Поволжжя, Амурської області, Закавказзя, Румунії, Македонії, Єгипту, Індії, Австралії. Досвід створення музею, який налічував сімнадцять відділів, в подальшому був використаний для створення музеїв в Житомирі, Кишиневі, Сумах, Вовчанську. Музей поповнював колекції музеїв Харкова та Санкт-Петербурга також слугував зразком для створення подібного музею в Бессарабії в місті Кишиневі. Праця О. Г. Набоких була настільки унікальною, що для ознайомлення з його методикою з Венгрії було відроджено два спеціаліста професори Трейц і Тимко, з Румунії професора Мургочи, Протопапеско-Паке, Енкул. Методичний підхід створення ґрунтового музею О. Г. Набоких був прийнятий Румунським Геологічним інститутом. Ґрунтовий музей діє при Одеському аграрному університеті і дотепер.

Слід зазначити, що творча спадщина О. Г. Набоких не обмежується виконаними дослідженнями й ідеями тільки в галузі ґрунтознавства. Наявність

відібраних на початку ХХ століття монолітів, а також збережені близьке 40 робочих карт (масштаб 1:41700), дозволяють у наш час порівнювати ґрунти й мають значну цінність для моніторингу агроекологічного стану ґрунтів України.

Проаналізувавши педагогічну діяльність О. Г. Набоких, що з неослабленою енергією тривала понад 20 років. За роки педагогічної роботи в вищих навчальних закладах професор О. Г. Набоких виховав покоління агрономів, ґрунтознавців, меліораторів, лісоводів. Кожна висвітлена сторінка історії навчального закладу збагачує сучасну аграрну школу і може бути гідним прикладом для сьогоденних педагогів, оскільки в освіті кращий досвід не втрачає актуальності.

Що ж до педагогічної діяльності О. Г. Набоких розпочав її асистентом у 1899 році в Петербурзі, на жіночих курсах Лесгафта, де їм прочитано цикл лекцій по садівництву і городництву на «Научно-популярных чтениях по сельскому хозяйству и основным для него наукам»

З 1901 по 1904 рік О. Г. Набоких працює асистентом кафедри Ново-Олександрійського університету, викладає у вузі ґрунтознавство, та спецкурс з класифікації ґрунтів. З 1905 року О. Г. Набоких призначено екстраординарним професором Новоросійського університету, де вів бурхливу лекційну роботу: читав лекції в університеті, на вищих жіночих курсах, в Спілці сільського господарства Південної Росії, в гуртку любителів природознавства і сільського господарства при Новоросійському інституті, для вчителів народних шкіл Кубанської області, не кажучи про окремі прилюдні лекції.

О. Г. Набоких брав активну участь в організації й підготовці відкриття Одеського сільськогосподарського інституту в період 1916–1918 рр. Плідно працює над підготовкою наукових кадрів. Виступає неодноразово науковим опонентом при захисті дисертацій представлених для отримання ступеня магістра, зокрема Г. А. Боровікова та В. В. Колкунова.

О. Г. Набоких створив в Україні Одеську ґрунтову наукову школу (А. Ф. Лебедєв, В. І. Крокос, Н. П. Флоров, Г. Г. Махов і ін.). Із його діяльністю, пов'язана своєрідність наукових поглядів ґрунтознавців України, що збереглася до наших днів.

## **ВИСНОВКИ:**

1. Аналіз джерельної бази дав змогу встановити, що у своїй сукупності зазначені в статті групи джерел становлять багатий і різноманітний корпус документального забезпечення досліджуваної проблеми. Їхнє комплексне використання дало можливість досягти мети дослідження, показати значення концептуальних засад наукової спадщини вченого в розвитку ґрунтознавства та визначити періоди життя й діяльності професора О. Г. Набоких :

I період (1890–1898) – роки навчання, формування світогляду і сфери наукових інтересів: оволодіння знаннями у Сарапульському реальному училищі, Новоолександрійському інституті сільського господарства й лісівництва та навчання в училищі садівництва а Потсдамі;

II період (1899–1901) – «петербурзький»: наукова робота в царині фізіології рослин у професора Д. И. Іванівського та в області ґрунтознавства під керівництвом професора В.В.Докучаєва;

III період (1901–1905)– «ново-олександрійський»: педагогічна робота при Ново-Олександрійському інституті. Активна дослідницька діяльність з питань фізіології рослин;

IV період (1905–1920) – «одеський»: дослідна і наукова робота з питань ґрунтознавства та фізіології рослин в Новоросійському (Одеському) університеті.

2. Становлення особистості вченого, його високих загальнолюдських моральних якостей проходило під впливом родини, а також викладачів Ново-Олександрійського інституту сільського господарства та лісівництва, одним з яких був професор В. В. Докучаєв. Формування світогляду майбутнього вченого припало на кінець XIX століття, на часи становлення сільськогосподарської дослідної справи, відкриттів і сподівань української

нації, її відродження. В діяльності О. Г. Набоких яскраво проявилися риси талановитого науковця й організатора науки. Його успіху сприяли неординарні здібності ґрунтознавця-дослідника та експериментатора, надзвичайна працелюбність, самоорганізованість, цілеспрямованість і високий професіоналізм.

3. Виявлено, що наукові інтереси О. Г. Набоких були пов'язані із завданнями, які ставилися перед ґрунтознавчою наукою, потребами сільськогосподарського виробництва і розвивалися в руслі вітчизняної та світової ґрунтознавчої науки. Нами визначено основні напрями діяльності вченого: ним запропонована трьохкратна система обстеження для установа типів ґрунтових утворень і їх географічного поширення;

- він уперше звернув увагу вчених на вплив водних режимів як домінуючого фактору ґрунтоутворення;
- застосовуючи метод глибоких виїмок монолітних зразків, він детально вивчав поховані ґрунти; розробляв учення про леси, уперше класифікував різні типи лесу України;
- ним уперше створена класифікація чорноземів України, що враховує водний режим і динаміку карбонатів;
- він уперше досліджував слабопідзолисті ґрунти Правобережної України й розробив класифікацію опідзолених ґрунтів лісостепу;
- уперше детально вивчив опідзолені, реградовані й деградовані (що еволюціонували в сірі лісові) чорноземи й розробив їхню класифікацію;
  - за замовленням губернських земств були проведені детальні ґрунтові дослідження й картографування ґрунтів територій колишньої Харківської, Подільської й Херсонської губерній.

4. Нами з'ясовано, що результатом експедиційних досліджень було створення при Новоросійському університеті Ґрунтового музею, який відіграв роль центральної установи, з зосередження робіт з вивчення ґрунтового покриву району від річки Сіверський Донець і до річок Прут та Західний Буг. Ґрунтовий музей за характером своєї роботи став прикладом для створення



музеїв в Україні та закордоном.

5. Доведено, що творча спадщина О.Г Набоких не обмежується виключно виконаними дослідженнями та ідеями в галузі ґрунтознавства. Наявність відібраних на початку ХХ століття монолітів, а також що збереглися близько 40 робочих карт (масштаб 1:417 000) нанесеними маршрутами і крапками, що позначають вміст гумусу в ґрунтах, великий аналітичний матеріал, опублікований в «Матеріалах по дослідженню ґрунтів Харківської, Херсонської і Подільської губерній», дозволяє в даний час порівнювати ґрунти і має значну цінність для сучасного моніторингу агроекологічного стану ґрунтів в Україні.

6. Показано, що наукова спадщина професора О. Г. Набоких налічує понад 85 опублікованих праць, у тому числі більше 10 вийшли іноземною мовою. Найбільшою популярністю користувалися і користуються роботи в галузі ґрунтознавства, агрономії та картографії ґрунтів.

Можна стверджувати, що за час науково-педагогічної діяльності О. Г. Набоких яскраво проявилися його позитивні риси талановитого вченого, чудового педагога і організатора науки. Олександра Гнатовича властива виняткова працездатність і цілеспрямованість, надзвичайно чітке мислення, логіка і точність.

### ***Список використаної літератури***

1. *Танфильев Г. И.* Очердные задачи естественнаучного исследования степной полосы и уже начатые работы по бывшей Херсонской губернии / Г. И. Танфильев // Изв. обл. управления по опыт. делу Одесской и Николаевской губернии (Причерноморской степной области). – 1922. – Вып. 1. – С. 18–25.

2. *Крокос В. И.* Материалы для характеристики почвогрунтов Одесской и Николаевской губерний / В. И. Крокос // Изв. обл. управления по опыт. делу Одесской и Николаевской губернии (Причерноморской степной области) – 1922. – Вып. 1. – С. 43–79.

3. *Точидловський И. Я.* К истории Одесского Сельско-Хозяйственного Института / И. Я. Точидловський // Вісті Одеського СГІ. – Одеса, 1925–1926. – Вип. 1. – С. 191–196.

4. *Воробьев С. О.* Современное состояние научно-вспомогательных учреждений Одесского Сельскохозяйственного Института / С. О. Воробьев // Вісті Одеського СГІ. – 1925–1926. – Вип. 1. – С. 197–212.

5. *Браунер А. А.* Александр Игнатьевич Набоких / А. А. Браунер // Вісті Одеського СГІ. – 1925–1926. – Вып. 2. – С. 220–225.
6. *Светлой* памяти усобших // Зап. Одес. О-ва естествоиспытателей. – 1927. – Т. 43. – С. 7.
7. *Махов Г. Г.* Территориальные исследования почвенного покрова на Украине за период 1887–1927 годов и их ближайшие перспективы / Г. Г. Махов // Почвоведение. – 1928. – № 3-4. – С. 248–273.
8. *Матеріали* дослідження ґрунтів України / Центр. Агро-Хім. Лабораторія. – К., 1928. – Вип. 2. – 194 с.
9. *Неуструев С. С.* Почвоведение в СССР за 10 лет / С. С. Неуструев // Бюллетени почвоведа. – 1928. – № 3-7. – С. 3–33.
10. *Власюк П. А.* Сільськогосподарська наука до 40-річчя Великого Жовтня / П. А. Власюк. – К. : Держсільгоспвидав, 1953. – 653 с.
11. *Віленський Д. Г.* История почвоведения в России / Д. Г. Віленський. – М. : Сов. наука, 1958. – 238 с.
12. *Енциклопедія* Українознавства : в 2 т. / Наук. т-во ім. Т. Г. Шевченка ; голов. ред. В. Кубійович, І. Кузеля. – Мюнхен ; Нью-Йорк, 1949. – Т. 2, ч. 3. – 423 с.
13. *Белозоров С. Т.* Вклад А. И. Набоких в изучение природы Украины / С. Т. Белозоров // Научный ежегодник / Одес. ун-т. Географ. фак-т. – Одесса, 1960. – Вып. 2. – С. 93–96.
14. *Бракін С. С.* Ґрунтознавство / С. С. Бракін // Історія Одеського університету за 100 років. – К. : Вид-во Київського ун-ту, 1968. – С. 196–198.
15. *Яцько І. Я.* Геологія / І. Я. Яцько // Історія Одеського університету за 100 років. – К. : Вид-во Київського ун-ту, 1968. – С. 198–204.
16. *Александр Игнатьевич Набоких. 1874–1920* : биобиблиогр. указатель / [сост. и автор вступ статьи А. Л. Драголи] ; М-во культуры УССР, Одесская гос. науч. б-ка им. А. М. Горького. – Одесса : ОГНБ, 1977. – 37 с. – (Ученые Одессы / ОГНБ ; вып. 6).
17. *Гавриил Иванович Танфильев. 1857–1928* : биобиблиогр. указатель / [сост. и автор вступ статьи А. Л. Драголи] ; М-во культуры УССР, Одесская гос. науч. б-ка им. А. М. Горького. – Одесса : ОГНБ, 1977. – 58 с. – (Ученые Одессы ; вып. 6).
18. *Історія* Одеського університету (1865–2000) : наук. вид. / голов. ред. В. А. Сминтина. – Одеса : Астропринт, 2000. – 226 с.
19. *Гринь Г. С.* 3 історії територіальних ґрунтових досліджень на Україні. / Г. С. Гринь // Агрохімія і ґрунтознавство : респ. міжвід. темат. зб. / МСГ УРСР. – К. : Урожай, 1970. – Вип. 15. – С. 3–16.
20. *Крупенников И. А.* История почвоведения (от времени его зарождения до наших дней) / И. А. Крупенников. – М. : Наука, 1981. – 327 с.
21. *Новикова А. В.* История почвенно-мелоративных и экономических исследований засоленных и солонцованных земель Украины 1890–1996 гг. : происхождение, окультуривание, экономические последствия широкой ирригации / А. В. Новикова ; науч. ред. М. И. Ромащенко ; УААН, Ин-т почвоведение и агрохимии им. А. Н. Соколовского. – К., 1999. – 143 с.

22. *Канівець В.І.* Життя ґрунту / В. І. Канівець. – К. : Аграр. наука, 2001. – 132 с.

23. *Іванов І. В.* История отечественного почвоведения : развитие идей, дифференциация, институционализации / И. В. Иванов ; Ин-т физико-химических и биологических проблем почвоведения, Докучаевское о-во почвоведов. Кн. 1 (1870-1947). – М. : Наука, 2003. – 398 с.

24. *Михайлюк В. І.* А. І. Набоких – теоретик и организатор почвоведения в Украине. / В. І. Михайлюк // Ґрунтознавство. – 2003. – Т. 4. – № 1-2. – С. 95–101; *Михайлюк В. І.* Набоківське ґрунтознавство : аналіз основних положень / В. І. Михайлюк // Сучасний стан ґрунтового покриву України та шляхи забезпечення його сталого розвитку на початку 21-го століття : тези доп. Міжнар. наук.-пркт. конф., присвяч. 50-річчю з дня створення Ін-ту ґрунтознавства та агрохімії ім. О. Н. Соколовського). – Х., 2006 – С. 18–20.

25. *Вергунов В. А.* Історія ґрунтознавства в Україні : проблеми і методологія шляхів вирішення / В. А. Вергунов // Вісн. Харківського нац. аграр. ун-ту. – 2006. – № 7. – С. 20–37.; *Вергунов В. А.* Українське ґрунтознавство : історія становлення та розвитку у наукових школах, інституатизації і періодизації / В. А. Вергунов // Історія української науки на межі тисячоліть. – К., 2006. – Вип. 24. – С. 46–49; *Вергунов В. А.* Дослідження ґрунтів Поділля та їх картографування : нарис із історії / В. А. Вергунов // Історія української науки на межі тисячоліть. – 2007. – Вип. 29. – С. 15–38; *Вергунов В. А.* Ґрунтознавство у науковій спадщині професора П. О. Бичихіна (1865–1933) / В. А. Вергунов // Актуальні питання історії України, всесвітньої історії, історії освіти, науки і техніки : V міжреґіон. наук. конф : тези доп., 27 червня 2007 р. – Луганськ, 2007. – С. 5–6; *Вергунов В. А.* Антологія українського агроґрунтознавства 1918–1930 років : історико-архівний аналіз / В. А. Вергунов // Агрономічне ґрунтознавство в Україні (1918–1930 рр.) : зб. док. і матеріалів. – К., 2008. – С. 5–23; *Вергунов В. А.* Дослідження ґрунтів Київщини та перша ґрунтова карта України у світлі творчої спадщини М. П. Флорова / В. А. Вергунов // Часопис укр. історії. – 2007. – Вип 8. – С. 56–68.

26. *Тихоненко Д. Г.* До перегляду концептуальних основ землекористування та землеволодіння : еколого-еволюційний та геоінформаційний аспекти / Д. Г. Тихоненко, М. О. Горін, І. М. Біла // Вісн. ХДАУ. Сер. Ґрунтознавство, агрохімія, землеробство, лісове господарство. – Х. : ХНАУ ім. В. В. Докучаєва. – 1997. – № 3. – С. 4–11.; *Ґрунтознавство : підручник* / Д. Г. Тихоненко, М. О. Горін, М. І. Лактіонов та ін. ; за ред. Д. Г. Тихоненка. – К. : Вища освіта, 2005. – 703 с.; *Тихоненко Д. Г.* М. К. Крупський і ґрунтознавство (100 років з дня народження) / Д. Г. Тихоненко // Матеріали Ювілейної наукової конференції, 20 січня 2004 р. Х., 2004. – С. 11–18.

27. *Коврыго В. П.* Почвоведение с основами геологии : учебник для вузов / В. П. Коврыго, И. С. Каучирев, Л. М. Булакова. – М. : Колос, 2000. – 416 с.

28. *Крикунов В. Г.* Ґрунти та їх родючість : підручник / В. Г. Крикунов. – К. : Вища шк., 1993. – 288 с.
29. *Пашківська О. А.* Становлення та розвиток агроґрунтознавства в Україні у 20-х роках ХХ ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. : 07.00.07 «Історія науки і техніки» / О. А. Пашківська. – К., 2008. – 21 с.
30. *Бадаєв Р. Г.* Професор О. Г. Набоких (1874–1920 рр.) – видатний учений – ґрунтознавець, агроном, ботанік, організатор науки : штрихи до портрету [Електронний ресурс] / Р. Г. Бадаєв // Історія науки і біографістика. – 2008. – Вип. 4. – Режим доступу: <http://www.nbu.gov.ua/e-journal/NB/2008-4/08>
31. Бадаєв Р. Г. Олександр Гнатович Набоких та його наукова школа / Р. Г. Бадаєв // Історія науки на межі тисячоліть : зб. наук. пр. – К., 2009. – Вип. 40. – С. 3–8.
32. Бадаєв Р. Г. Обговорення результатів дослідження ґрунтів Харківської губернії: думки з наради 1914 р. / Р. Г. Бадаєв // Становление современной науки–2008 : наук. інтернет-конф., 27 верес.–5 жовт. – Режим доступу: <http://www.rusnauka.com>
33. Бадаєв Р. Г. Діяльність професора О. Г. Набоких у контексті розвитку ґрунтознавства в Україні / Р. Г. Бадаєв // Наука инновации-2008 : наук. інтернет-конф., 07–15 жовт. – Режим доступу: <http://www.rusnauka.com>
34. *Бадаєв Р. Г.* Основні віхи життя та творчості доктора агрономії, професора Набоких Олександра Гнатовича / Р. Г. Бадаєв // Образование и наука XXI века – 2008 : наук. інтернет-конф. 17-25 жовт. – Режим доступа: <http://www.rusnauka.com>
35. *Бадаєв Р. Г.* Наукові дискусії з теоретичних питань ґрунтознавства наприкінці ХІХ–на початку ХХ сторіччя / Р. Г. Бадаєв // Zpravu vědecké ideje – 2008 : materiály IV mezinár. vědecko-praktická konference. 27 října – 05 listopadu 2008 roku. – Praha, 2008. – Díl. 9. Historie. Filosofie. – Praha, 2008. – С. 31–32.
36. *Бадаєв Р. Г.* Метр ґрунтознавства – професор Набоких / Р. Г. Бадаєв // Актуальні питання історії науки і техніки : тези доп. Всеукр. наук. конф. ( 2–3 жовт. 2008 р.). – К. : Центр пам'яткознавства НАН України УТОПК, 2008.
37. *Бадаєв Р. Г.* Експедиційні дослідження ґрунтів Олександра Ігнатовича Набоких в 1912–1918 рр. / Р. Г. Бадаєв // Історія освіти, науки і техніки в Україні : матеріали 5 конф. молод. учених та спеціалістів (28 трав. 2009 р.). – К., 2009. – С. 8–10.